

A POLGÁRI CSALÁD VÉGE?

Társadalomtudományi és egyházi összefüggések

Harminc évvel ezelőtt jelent meg Peter L. Berger és Brigitte Berger közös kötete, melynek címe *A polgári család védelmében*.¹ Ezt a kötetet egy esztendővel megelőzte a szerzőpáros *The war over the family* c. műve, amelyben az amerikai társadalomban a családról folyó ádáz vitát elemezték és értékelték.² Tanulmányomban vázlatosan ismertetem a jeles szociológus házaspár álláspontját, majd röviden kitérek a mai magyar társadalomban a családdal kapcsolatos „kulturharc” néhány példán történő vázlatos ismertetésére. Egy további lépéssel a 2014. október 9-én kezdődött III. rendkívüli püspöki szinódus munkadokumentumának családképet mutatom be, arra a kérdésre összpontosítva, hogy a dokumentum milyen társadalmi viszonyok között érzékeli a családokat. Az egykori polgári családdideál és a különböző jelenkori családformák világa foglalkoztat. Utolsó lépésben pedig – egyfajta kitekintésképpen – egy teológiai és egy társadalomtudományi kérdést szeretnék felvetni.³

A polgári család kialakulása és jellemzői

A polgári család (angol nyelvterületen a Victorian, német nyelvterületen a Biedermayer) legfőbb jellemzői a külön háztartásban élő férfi, nő és gyermekek együttese. Ezt a családmódot *nukleáris* családnak is nevezik. E családmódot legfőbb értékei a házastársi hűség, különös tekintettel a szexualitásra, a gyermekek iránti gondviselő odafigyelés, neveltetésük és iskolázottságuk erős támogatása, valamint a női és a férfi szerep világos elkülönülése, miszerint a férfi elsősorban a pénzkeresetért, a feleség pedig a férfi és a családi otthon támogatásáért felelős. A munkamegosztásban elfoglalt helyzetük különbsége a férfi és a nő eltérő társadalmi presztízsének kialakulásához és kapcsolatukban alá-fölérendeltségi viszony létrejöttéhez vezetett. Ebben a tekintetben a polgárosodás, illetve az ipari kapitalizmus születése jelentősen gyengítette a nők pozícióit. Hiszen a polgárosodás kora előtt a család többnyire gazdálkodási közösséget is alkotott: a családfő földjén, műhelyében, boltjában dolgozott mindenki, aki a háztartáshoz tartozott.

Mivel a nő a család létfenntartásához jelentősen hozzájárult, ezért sokkal inkább volt partnere a férfinak, mint a polgárosodó világban. A modernizáció során egyre több család szűnt meg termelési egységként működni. A megélhetést pedig

1 BERGER - BERGER 1984.

2 BERGER - BERGER 1983.

3 A tanulmány végleges változatának elkészültéhez sok segítséget kaptam Perintfalvi Ritától.

a fizetésért végzett munka biztosította, amely szinte kizárólagos jelleggel a férfiak kiváltsága lett. Így kialakult a családtagok új osztályozása, „keresőkre” és „eltartottakra” való felosztása, ami a hagyományos háztartásokban értelmezhetetlen lett volna. Fontos érték még a vallási orientáció, valamint a művészetek értékelése.

Az ipari forradalom jelentős fordulatot idézett elő a család társadalmi funkcióját illetően, amely abban mutatkozott meg, hogy a család mint legkisebb társadalmi termelő egység a legalapvetőbb fogyasztói egységgé vált. Ebben az értelemben állítják a szerzők, hogy a család, amely ennek a polgári családmoddellnek az örököse, nem terméke a kapitalizmusnak, hanem ellenkezőleg, a kapitalista fogyasztás alapsejtje.

A 60-as évek Amerikájában Bergerék megfogalmazása szerint párhuzamosan több „támadás” érte ezt a polgári családmoddellt. A városiasodás révén tömegek szakadtak el az otthoni kisvárosi illetve vidéki kapcsolatrendszerükből és váltak egyéni útkeresőkké. A II. világháború után a nők egyre szélesebb rétegei vállaltak munkát, ami egzisztenciális függetlenséget eredményezett számukra. Ezzel egyidejűleg nőtt a felsőfokú tanulmányokat folytató nők száma. S így egyre több nő számára vált fontossá a hivatás, a szakmai karrier a család mellett, vagy akár helyette. A társadalomban egyre tágabbra nyíltak a korábban csak férfiak által megcélozható életpályák és foglalkozások. Az 1960-as évektől felerősödött a nők emancipációjáért küzdő mozgalmak jelentősége, amelyek síkra szálltak a nők gazdasági egyenlőségéért, szexuális jogaiért, az abortusz engedélyezésért, a válási törvény megváltoztatásáért. A férfi kizárólagos családfenntartói szerepe csökkent, ugyanakkor a családon belüli munkamegosztásba való bevonódása növekedett (házimunka, gyermeknevelés). Emellett azokat a funkciókat, melyeket a polgári családban az anyák láttak el, egyre inkább átvették az iskolák, a tanácsadási rendszerek, stb. Ezek a gazdasági, mobilitási és ideológiai hatások együttesen a polgári családmoddell alapjait rengették meg.⁴

Az amerikai felsőoktatásban – írják a szerzők – a 60-70-es években a hagyományos család számított a leggyanúsabb és leginkább bírált vagy megmosolygott elképzelésnek a hallgatók és az oktatók körében. Különösen a társadalomtudományt tanuló hallgatóság körében az általános felfogás az volt, hogy mindenféle életvezetési és kulturális modell elfogadható, csak éppen a szüleik által fenntartani kísérelt polgári családmoddell nem. Az ettől eltérő modellek kíváncsnak, modernnek, alternatívnak számítottak, s akik mégis a hagyományos változat irányába törekedtek, azok ezt egyfajta személyesen őrzött titokként kezelték az életükben. Erre a korszakra datálódik, hogy polgárjogot nyert illetve egyenesen divattossá vált közöttük a melegség és a leszbikusság.

A Berger házaspár mindezen folyamatok szabatos ismertetését követően mégis arra az álláspontra jut, miszerint a család marad az egyetlen társadalmi intézmény, amelyben a gyermek képes elsajátítani a társadalomban való orientációs képességet és azt az erkölcsi alapállást, amely ehhez szükséges. Ezeket ugyanis sem az iskola, sem az egyházak nem képesek olyan mértékben és olyan hatékonysággal átadni a gyermekeknek, mint amire szükség van. Véleményük szerint

4 BERGER - BERGER 1983.

tehát, bár a polgári családmódel jelentős változásokon ment át, a családmódellekkel kapcsolatos kultúrharc folyik tovább, a társadalom jelentős többsége olyasféle módellet tekint „normálisnak”, ami az egykori polgári család módellekére emlékeztet. Hasonló álláspontot képvisel a harminc esztendővel később írt monográfiájában Somlai Péter, akinek művére a későbbiekben még visszatérünk: „*a család továbbra is nagyon erős intézmény, amely változatlanul az értékskálák csúcsán áll. És ma sem csak a devianciák és emberi tragédiák forrása, hanem az önfeláldozása és a meghitt emberi kapcsolatoké is.*”⁵

Kulturkampf?

A családformákkal kapcsolatban a mai Magyarországon is folyik egyfajta küzdelem, amelynek képviselői egyrészt a civil szférában szállnak síkra a helyesnek tartott életformák mellett, egyben vitatva más életformák kizárólagosságát, másrészt a törvényhozásra próbálnak nyomást gyakorolni. A következőkben néhány karakteres álláspontot képviselő egyesület célkitűzéseit és állásfoglalásait mutatjuk be, idézve a szervezetek küldetésnyilatkozataiból. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy ezek az egyesületek általában nem rendelkeznek sem számottevő tagsággal, sem jelentősebb lobby potenciállal. Bemutatásukkal inkább az a cél, hogy az egymástól jelentősen különböző nézetekre példákat mutassunk.⁶

Pro family (családpárti mozgalmak)

„*A Magyar Katolikus Családegysület céljai: Információtovábbítás mint a családdal kapcsolatos tanítás kibontása és továbbítása: a családra és a házasságra vonatkozó kiadványok megjelentetése; esetenként család témájú körlevelek kiadása; a családot és a házasságot tárgyaló konferenciák, előadások, összejövetelek szervezése; képzések (csoportvezetőknek, jegyes oktatás, TCST, stb.) szervezése; tájékoztatás a közösségek, mozgalmak, szervezetek a házaspárokért és a családokért végzett tevékenységéről; családtanácsadó intézmények támogatása; oktatási intézmények (ezen belül a családi életre-nevelésre és szülők gondozására szolgáló programok) támogatása;*

Partnerség a közéletben, a családok érdekvédelme, életvédelem: vélemény- és tapasztalatcsere az állami és önkormányzati intézményekkel, valamint a civil társadalom képviselőivel; részvétel a családot érintő állami intézkedések (törvények) előkészítő munkáiban; állásfoglalás a politikai, társadalmi, tudományos élet házasságot és családot érintő megnyilvánulásaiival kapcsolatban.”

⁵ SOMLAI 2013, 207.

⁶ A mozgalmak leírásánál honlapjukat vettem figyelembe, melyeket a forrásjegyzékben sorolok fel. (Hozzáférés 2015. október 30.)

„A Családlánc céljai: A Családlánc azokat a magyar családszervezeteket foglalja magába, amelyek elfogadják a következő alapvetéseket.

1. Feladatunk pártpolitikai viszonyoktól és vallási felekezetektől függetlenül mindazon civil szervezetek felkutatása és megszólítása, amelyeknek célja a magzat-, anya-, család- és gyermekvédelem, valamint a házasság tisztelete és a gyermekvállalás elősegítése.
2. Vállalt feladatunk a családvédelem, így az ezzel járó kárpát-medencei szintű érdekvédelmi tevékenység is. Szakmai támogatással, a Családláncban részt vevő szervezetekkel együtt felvesszük a kapcsolatot az érintett országok államaival. Fontosnak tartjuk a régiók együttműködését.
3. Célunk a nemzeti tudat erősítése és az összetartozás érzésének növelése, melynek egyik fontos eszköze lehet a magyar állampolgárság felvétele.
4. Tiszteletben tartva más nemzetek népük identitását óvó és építő munkálkodását, feladatunknak tekintjük a magyar anyanyelv és kultúra ápolását, és értéknek tartjuk a nemzet történetének minél alaposabb megismertetését.
5. A Családláncban részt vevő szervezetek egymással kapcsolatokat építenek ki, és együttműködnek helyi szinten is. Az együttműködés konkrét formáit a több szervezet által létrehozott közös találkozók, projektek és képzések testesítik meg. Célunk a családdal is foglalkozó többi magyar szervezet felkutatása, az együttműködésbe való bevonása.”

„A Három Királyfi, Három Királynő egyesület céljai: Ma Magyarországon a fiatalok 2,4 gyermeket terveznek, de csupán 1,3 születik meg. A *Három Királyfi, Három Királynő Mozgalom* célja, hogy a tervezett gyermekek megszülessenek hazánkban. Küldetésünknek tekintjük, hogy olyan feltételeket teremtsünk, melyek ezt elősegítik.”

Pro choice (döntéspárti mozgalmak)

Nőkért egyesület céljai: „A női kultúra terjesztése, női öntudatnövelés, küzdelem a szexizmus ellen. A feminizmussal kapcsolatos sztereotípiák, félreértések eloszlatása. A magyar feminista szervezetek közti együttműködés előmozdítása valamint együttműködés a társadalmi egyenlőtlenségek, elnyomás, erőszak más formái ellen küzdő civil szervezetekkel. A különböző területeken működő aktivista nők összefogása. Az egyesület a fenti tevékenységi körökhöz tartozóan többek között fellép az abortusz-ellenesség ellen, kifogásolja a magzatvédő kampányok szakszerűségét és etikusságát, fellépnek a tudatos gyermektelenség vállalásának joga érdekében és tiltakoznak az ilyen döntést hozók diszkriminációja és megbélyegzése ellen.

Az egyesület meghatározó képviselőinek felszólalásai és állásfoglalásai hangoztatják annak az igénynek, hogy a nők élhessenek a reprodukciós joggal és ennek meg legyen a társadalmi elfogadottsága. Ennek a jognak az egyik területe a childfree (gyermekmentes) életmód vállalása. Akik ilyen életmódot választanak,

döntésüknek számos oka lehet, eltérő egyéni motivációkkal: például alkalmatlannak érzik magukat a szülői szerepre, fontosabbnak tartják a karrierjüket, a személyes szabadságot, tartanak a szüléssel járó testi változásoktól, vagy akár a globális világszemlélet hatott rájuk (túlnépesedési problémák, környezetszennyezés, stb.). Viszont egy dolog közös bennük: úgy gondolják, hogy gyerek nélkül is teljes lehet az életük.

A nők hátrányos megkülönböztetésének felszámolását célzó ENSZ CEDAW Egyezmény külön kitér arra, hogy a nőknek joguk van a megfelelő egészségügyi ellátáshoz, beleértve a családtervezéssel kapcsolatos beavatkozásokat is. A nemzetközi állásfoglalás tehát egyértelmű: a biztonságos abortuszhoz való jog emberi jog, ettől megfosztani valakit pedig súlyos jogsértés. Ahogyan az abortuszra kényszerítés is - a döntés joga mindig az érintett nőé. Az abortusz *soha* nem könnyű döntés, *néha* a legjobb döntés, *mindig* a nő által meghozandó döntés.” (Antoni Rita)⁷

Labrisz – leszbikus egyesület céljai: „Magyarország első és eddig egyetlen leszbikus szervezeteként olyan társadalom létrejöttén dolgozunk, ahol a nőknek lehetőségük van szabadon megválasztani partnerüket, életformájukat, és félelem nélkül megélni és felvállalni identitásukat életük minden területén. Az egyesület legfontosabb célja a leszbikus és biszexuális nők önfelfogadásának és láthatóságának erősítése és a szélesebb társadalommal való dialógus – nyilvános vitákon, személyes beszélgetéseken, kiadványokon, fesztiválokon és az egyesület középiskolai programján keresztül. Feladatunknak tartjuk a leszbikus kultúra feltárását, ápolását és megismertetését is. E célok megvalósítása érdekében az egyesület többirétű (közösségi, kulturális, oktatási) tevékenységet folytat.”

„A házasság jogi és köznapi fogalmához a múltban számtalan olyan elem tartozott hozzá, amelyet ma már leválasztottunk a házasság intézményéről, az elmúlt száz évben a házasság intézménye óriási (pozitív) változásokon ment át. Korábban eltérő felekezethez tartozó emberek nem házasodhattak meg egymással. Egy nő, ha megházasodott, nem tanulhatott szakmát, vagy nem gyakorolhatta korábbi szakmáját. Egy házas nő vagyona felett automatikusan férje rendelkezett. Hiába erőszakolta meg egy férj a feleségét, az nemi erőszakként nem volt büntethető. Ha ezeket a korábban a házasság intézményéhez szervesen kapcsolódónak vélt elemeket ki lehetett a házasság fogalmából iktatni, ezen utolsó nagy igazságtalanság (nevezetesen az azonos neműek házasságkötésének jogi tilalma) felszámolása sem jelenthet akadályt.”

„A Magyar LMBT Egyesület célja, hogy a magyarországi LMBT szervezetek és csoportok közötti együttműködés megvalósítása révén hatékonyan képviselje az LMBT emberek érdekeit, emberi jogait; kutatások, képzési és oktatási programok, kampányok révén hozzájáruljon az LMBT emberekkel szembeni

⁷ Nőkért Egyesület 2014. október 1.

előítéletek és hátrányos megkülönböztetés visszaszorításához, az LMBT emberek esélyegyenlőségének, társadalmi befogadásának minél szélesebb körű érvényesítéséhez; az LMBT civil szervezetek és kezdeményezések megerősítése révén elősegítse egy öntudatos, sokszínű, pezsgő magyarországi LMBT közösség kialakulását.”

„Az azonos nemű párok gyermeknevelése Magyarországon a mai napig tabunak számít. Bár egyre több azonos nemű pár vállal gyermeket mesterséges megtermékenyítés, egyéni örökbefogadás vagy társszülőség révén, a törvények továbbra sem ismerik el a gyermeket nevelő azonos nemű pár mindkét tagját szülőként, nem teszik lehetővé a közös örökbefogadást, és korlátozzák a mesterséges megtermékenyítéshez való hozzáférést.”

A családformákkal kapcsolatos társadalmi vitákat Bergerék hadászati kategóriákkal tárgyalják, mint támadás, védekezés, harc stb. A magyar társadalmi vitákban is tetten érhető ez a metafora rendszer, amely a kultúrkampf diskurzusára emlékeztet. Történetileg visszatekintve Magyarországon a kultúrkampfnek nevezett időszakot 19. század utolsó harmadára teszik a történészek. Az egyházpolitikai küzdelmek ebben a korszakban dúltak a leghevesebben, s ezek egyik legfőbb és a katolikus egyházat is a leginkább bekapcsoló küzdelme a családdal és a polgári házasság bevezetésével kapcsolatos. Az egyházpolitikai küzdelem akkor vett komoly fordulatot, amikor 1892 novemberében Wekerle Sándor vezetésével új kormány alakult. Ez programjának részévé tette az egyházpolitikai törvények elfogadását, köztük a kötelező polgári házasság bevezetését. Az 1893 februárjában összeülő katolikus püspöki kar úgy látta, hogy a polgári házasság tovább növelné a vallási közönyösséget, alkalmat kínálna az embereknek az egyházi befolyás alóli kibújásra. A püspökök ezért úgy határoztak, hogy mindent megtesznek a reformok elfogadása ellen. Ehhez hasonlóan, bár egészen más történelmi viszonyok között a Magyar Katolikus Püspöki Kar, nem ritkán összefogva más keresztény egyházak vezetőivel, határozottan foglal állást a polgári család védelmében és az abortusz ellen. A témában legjelentősebb körlevelét 1999-ben jelentette meg Boldogabb családokért címmel.⁸ Azok a módzatok és mintázatok, melyek a 19. századi kultúrkampfban megjelentek, tetten érhetőek tehát a különböző családmodellekkel kapcsolatos kortárs társadalmi vitákban is.

Ezen a ponton kapcsolódik a család problematikájának felvetéséhez a 2014-es családszinódus munkadokumentuma, amelyben a különböző családformák és család-felfogások kulturális sokféleségének közegében az egyház által normatív igénytel képviselt családmodell fenntartására és megőrzésére vonatkozó célkitűzés rajzolódik ki.⁹ A család a Berger házaspár szemlélete alapján, valamint a családdal kapcsolatos társadalmi vitában megszólaló egyházi képviselők – jellemzően Bíró László, a Magyar Katolikus Püspöki Kar családreferens püspöke

⁸ A szöveg hozzáférhető: <http://www.katolikus.hu/csalad.html>

⁹ A konferencia idején még nem zajlott le a 2015-ös szinódus, amely tovább tárgyalta az előkészítés során felmerült kérdéseket, így ennek ismertetésére és értékelésére ebben a tanulmányban nem vállalkozhatom. A következőkben a bekezdéseket követő számok a szinódus munkadokumentumának pontjaira utalnak.)

– szemléletében sem jelenti pusztán a konkrét családban érintettek szűk körét. Sokkal inkább a társadalomnak olyan alapsejtjéről van szó, amelyben az értékek, érdekek és lehetőségek nagy sűrűsödéssel vannak jelen. A család tematika az egész társadalom alapértékeiről szól, s mellette azokról a felelőségekről is, melyek az egyházakat, kormányokat, politikai pártokat és a nyilvánosság előtt szereplő értelmiségieket is felelős állásfoglalásra kötelez.

A színódusi munkadokumentum családképe

A III. rendkívüli püspöki színódus összehívásának ötlete Ferenc pápa megválasztását követően egyik első felvetése volt. A színódus előkészítésére kérdőívet dolgoztak ki, melyet 2013 őszén kellett a világ egyházmegyéinek kitölteni. A kérdőív különlegessége az volt, hogy nemcsak teológusokat, egyházi vezetőket, hanem a katolikus híveket is megkérdezték arról, hogy a mai kor kihívásai közepette milyen problémákkal és nehézségekkel szembesülnek ők, akik házasságban, családban élnek és milyen pasztorációs eszközökkel segíthetné, támogathatná őket az egyházuk. Ferenc pápa a hívek bevonásával kívánta érzékeltetni, hogy az egyház tanításának megfogalmazásában a híveknek is fontos szerepük van.

Magyarországon nem tették lehetővé, hogy a kérdőívet a laikus hívek is szabadon kitölthessék. Az osztrák, német, lengyel püspöki karok például nagyon fontosnak tartották azt, hogy a kérdőív mindenkihez eljusson, a magyarok, horvátok és szlovákok számára ez közel sem volt olyan lényeges. Ausztriában pl. összesen 34 ezer válasz érkezett be az online módon gyorsan és egyszerűen kitölthető kérdőívre, amelynek eredményeit értékelték és teljesen transzparens módon közzé tették az Osztrák Katolikus Egyház honlapján.¹⁰ Az eredmények mutatják az ország egészére és egyházmegyéinkre lebontva is a hívek véleményét a különféle kérdésekről. Ezzel szemben a Magyarországról beküldött, kizárólag szakértőkkel egyeztetett válaszok nem transzparenssek.

Fontos feltenni azt a kérdést is, hogy vajon miért volt lényeges teológia szempontból a kérdőív hívek általi kitöltése. A II. Vatikáni Zsinat megfogalmazta „a sensus fidei”, azaz a „hitérzék” elvét, amelynek lényege, hogy az Egyház tanításában a tanítóhivatal fontos szerepe mellett meghatározó a hívek „hitérzéke” is, vagyis az, amit a hívek összessége bizonyos kérdések kapcsán gondol. „A hívők összessége a hitben nem tévedhet, és e különleges tulajdonsága az egész nép természetfölötti hitérzékében nyilvánul meg, amikor a püspököktől kezdve a legkisebb világi hívőig hit és erkölcs dolgában kifejezi egyetemes egyetértését. E hitérzékkel ugyanis, melyet az igazság Lelke ébreszt és tart fenn, Isten népe a szent Tanítóhivatal vezetésével (...) a szenteknek egyszer átadott hithez fogatkozás nélkül ragaszkodik, igaz ítélettel elmélyül benne, és az életben egyre inkább megvalósítja” (LG 12). A hívek hitérzéke pedig olyasvalami, amire a papoknak, püspököknek is oda kell figyelni. Azaz, ha egy tanítás a hívek nagy része számára

¹⁰ <http://www.katholisch.at/themen/2013/familien-umfrage> (lekérdezés: 2015. december 12).

nem tartható ill. ténylegesen már nem gyakorolják, ilyen esetekben komolyan el kell gondolkodni a tanítás újra fogalmazásán, tovább fejlesztésén.

A kérdőív első kérdéscsoportja arra vonatkozott, hogy milyen mértékben ismerik a katolikusok az egyháznak a házasságra vonatkozó tanításait és arra, hogy a helyi egyház milyen eszközökkel és milyen sikeresen pasztorálja a házasságban és a családban élőket, valamint milyen lehetőségei vannak a családra vonatkozó tanítás eredményes terjesztésére.¹¹ A második kérdéscsoport a természeti törvény szerinti házasságra vonatkozott, a harmadik pedig a családpsztorációt vizsgálta az evangelizáció függvényében. A következő, azaz a negyedik kérdéscsoport a házasság előtti együttélés, de még inkább az elváltak és újrَاهázasodottak ügyével foglalkozik. Az ötödik kérdéscsoport az azonos nemű együtt élő párokra vonatkozik: hogyan lehetne a meleg párokat az egyházi életbe jobban integrálni és milyen feladatokat jelenthetne az egyház számára, ha az ilyen párok gyermeket fogadnak örökbe? A hatodik kérdéskör pedig a természet törvénnyel szembenálló kapcsolatból származó gyermekek nevelésére vonatkozóan tett fel kérdéseket. A hetedik kérdéscsoport a születésszabályozási (fogamzásgátlás) gyakorlatra kérdez rá. A konkrétumok szintjén arra, hogy az 1968-ban még VI. Pál által kiadott *Humanae Vitae* c. enciklika tanítása mennyire tartható a mai hívek számára. A nyolcadik kérdéskör a család és a személy közötti kapcsolatáról gondolkodtatott el, majd az utolsó, kilenceik nyitott kérdés szabadon adott lehetőséget arra, hogy választ adó megnevezze azokat az egyéb sürgető kihívások, amelyeket ő lát a család problematikájával kapcsolatban ill. szabadon tehetett hasznos javaslatokat.

A munkadokumentum a beérkezett válaszokat foglalja össze és erre alapoz bizonyos felvetéseket. Az első fejezetben összefoglalja az egyház családra vonatkozó tanításának legfontosabb pilléreit, és bemutatja azt az ívet, amit e tanítás a II. Vatikáni zsinatot követően leírt. Ezt követően tér rá azokra a belső és külső gondokra, kihívásokra, amelyekkel a mai családoknak meg kell küzdenie és amelyekre az egyháznak megfelelő válaszokat kell adnia.

A dokumentum megállapítja, hogy a püspökök között végzett közvélemény kutatás szerint az egyháznak a családdal kapcsolatos újabb tanítása, mely a II. vatikáni zsinatot követően formálódott, kevésbé ismert. (11) A II. vatikáni zsinat modern társadalommal foglalkozó enciklikája, a *Gaudium et Spes* kezdetű szerint a házasságban és a családban a szeretet áll a középpontban ez integrálja az örömszerzést és szexualitást. (GS 48-49) Az egyházzal szűlő enciklika pedig a család-egyház fogalmat vezeti be. (LG 11) A VI. Pál által kiadott *Humanae Vitae* körlevél a szeretet és az élet továbbadásának összetartozását hangsúlyozza. A II. János Pál pápa által kiadott *Familiaris Consortio* azt hangsúlyozza, hogy a család az egyház útja. XVI. Benedek *Deus caritas est* kezdetű enciklikája kiemeli, hogy az isteni szeretet a kereszten függő Krisztusban nyerte el csúcspontját és ez az emberi szeretet mércéje. (DCE 11) Végül Ferenc pápa a *Lumen Fidei* első enciklikájában arról írt, hogy Isten hűsége nagyobb a mi hűtlenségünknel. (4-7) Ezek azok a legfőbb alapvető állítások és szemléleti megközelítések, melyeket a zsinatot követően a

11 Az INTAMS Journal for the Study of Marriage & Spirituality kurrens száma (20 (2014) 1) a nemzetközi lekerdezés eredményeivel foglalkozik, bemutatván számos ország összefoglalóját.

legrangosabb egyházi dokumentumok, a pápai megnyilatkozások kiemelték. Ezekben kívánták összefoglalni ezt a tanítást, amit az egyházi hagyomány a Szentírástól kezdve őriz és hirdet, mindig a kornak megfelelő nyelvet és fogalmi rendszert használva.

Az egyház hagyományos tanításában fontos szerepet játszik a természettörvényre és a természetjogra történő hivatkozás. Ennek ismertségi és megértettségi szintje alacsony és a vele szemben számos kontinensen alapvetően ellentétes természetfelfogásra alapul a házassággal és a családdal kapcsolatos kultúra. Nehezíti a természetjog alapján való érvelést az emberi jogok és a gender felvetések elterjedtsége és magas diszkurzív státusa. (23)

A házasságokra és a családokra számos belső és külső nyomás nehezedik. A munkadokumentum ezeket veszi sorra a beérkezett válaszok alapján. A kapcsolati és kommunikációs nehézségek jelentik a legsúlyosabb problémát. A családokat drámák sorozata terheli: válás, abortusz, több párhuzamos kapcsolat, egy-szülős család, együttélés, azonos neműek párkapcsolata, poligámia. A leírás kiemeli a családon belüli erőszakot, a gyermekkereskedelmet és a szex-turizmust, az alkoholizmust és a drogfüggőséget. Továbbá az információ túlfogyasztást (*information overloading*), amely a hagyományos és kiegyensúlyozott értékrendet fellazítja és elbizonytalanítja a párokat az orientációban.

A külső nyomások vonatkozásában a színódusi munkadokumentum aláhúzza a munka világából fakadó nehézségeket, a túl hosszú munkaidőt, a megélhetési migrációt, valamint a szegénységet és a megélhetésért vívott súlyos küzdelmeket. Végül a konzumizmust és az individualizmust, mint olyan szemléletet, amely az élet tisztelete és szeretete ellen hat és az életvezetés középpontjába az élvezetet állítja. Ebben a kultúrában az individuum szabadságának tulajdonítanak abszolút jelentőséget az értékek megítélésében. Ferenc pápa egyenesen az egyszerű-használatos és eldobhatósági kultúráról beszél. Végül nem hallgathat az elemzés az egyház általi negatív tanúságtételről, különösen a pedofil-botrányként elhíresült szörnyűségekről.

A sajátos, illetve speciális nehézségek közé sorolja a dokumentum a fentiekén túlmenően a gyermekekre és ezáltal a szülőkre nehezedő, túlzó karrier-elvárásokat, a háborúk hatását, a kultusz-különbséget a házaspárok között, ami egy megkeresztelt és egy meg nem keresztelt házasságában jelentkezik, amely különösen olyan országokban jelent nehézségeket, ahol a katolikusok kisebbségben vannak; végül pedig az AIDS és más betegségek terjedését, valamint a vallással való visszaéléseket. (64-79)

A család és a házasság kérdéseivel foglalkozó rendkívüli színódus előkészítése során, Ferenc pápa felkérésére, a nagy tekintélyű teológus bíboros, Walter Kasper tartott konzisztórium előadást, amely utóbb kiegészítésekkel kötet formájában is megjelent.¹² Kasper bíboros előadásában a természettörvény valamint az Ó- és Újszövetség között folytonosságot mutat ki, amelyet követve az egyház házasságra és családra vonatkozó tanítását ismételi meg. Miközben ezt teszi,

¹² KASPER 2014.

hangsúlyozza, hogy a természettörvény sokféleképpen érthető, s az egyház tanítása párbeszédben áll minden kor kihívásaival és nyelvezetével.

Előadásának második fejezetében a családdal kapcsolatos „strukturális bűnök” listázza, melyeket a realista, az emberi jelenséget jól ismerő Biblia is bemutat a teremtés könyvének harmadik fejezetétől kezdve. Az üdvösség rendje épít a teremtés rendjére – írja Kasper a harmadik fejezetben. Az evangélium és az egyház tanítása a családról örömhír, amely ugyanakkor felnőtteknek tekinti az embert. A házasság nem statikus, hanem dinamikus valóság, amelyet minduntalan fenyeget a keményszívűség, s amelyben mindig szükség van a bűnbánatra és a megtérésre. Az előadás negyedik fejezetében a család-egyházról értekezik a szerző. Az egyháznak szüksége van a család-egyházakra és ezeknek ismét csak az egyházra. Ezeken keresztül képes az egyház a sokféle kulturális közegben jelen lenni, azokhoz közel lenni. Az elváltak és újraházasodottak kérdését nem szabad egyszerűen a szentáldozás kérdésére szűkíteni. A kinyilatkoztatás az Isten igazságosságát és irgalmát egyszerre hirdeti, csak olyan pasztorális megoldások jöhetnek szóba, melyek mindkettőt fenn képesek tartani. Két kortárs problémára vonatkozóan az egyházi dokumentumok már tartalmazznak előre mutató megoldásokat. Az egyik, amikor az újraházasodott pár meg van győződve arról, hogy az első házasság érvénytelen volt. A *praesumptio iuris* (a jog feltételezése) gyakorta *fictio iuris*-nak mutatkozik. Ferenc pápa a Rota Romana előtt mondott beszédében hangsúlyozta, hogy a jogi és a pasztorális megközelítés nem állhatnak egymással szemben. A második eset: a lelki szentáldozás lehetőségére XVI. Benedek tért ki egy beszédében. Az ősegyház ismeri a *lapsi*-k helyzetét, akiknek másodszor a bűnbánat könnyeiben kellett megkeresztelkednie. Az ősegyház ismerte a lehetőséget, hogy a második házasságban élők első házasságát ugyan fenntartották, de a kommúnióhoz járulhattak. A püspök mérlegelésének fontos szerepe van, amit *discretio*-ként az egyházatyák is nagyra értékelték.

Nem követhetjük tovább Kasper bíboros érvelését, s különösen nem térhetünk ki annak a vitának bemutatására, melyet előadása, majd az azt tartalmazó kötet gerjesztett és gerjeszt a mai napig. Helyette inkább térjünk vissza az eredeti gondolatmenethez, s próbáljunk válaszolni arra a kérdésre, hogy Bergerék harminc évvel ezelőtti helyzetértékelése miben módosítandó a kortárs folyamatok szakszerű ismerete alapján, valamint arra, hogy a színódusi munkadokumentum vajon a bergeri vagy inkább a kortárs viszonyokat veszi alapul.

Család 2.0

2013-ban jelentette meg Somlai Péter „Család 2.0 – együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig” c. kötetét. A családszociológia magyarországi doyenje a polgári családból kiindulva tekinti át azokat a családi formációkat, melyek az egységesnek vélt európai családmodellből a sokszínű és párhuzamosan sokféle kapcsolati kultúrájú jelenhez vezettek. Tekintélyes tanulmányának nagy értéke, hogy a klasszikus szociológiai elméletek mellett figyelmet szentel a frissebb elméleti

kezdeményezéseknek, továbbá kellő arányérzékkel mutat rá jelentős adatokra, melyek a polgári család szerkezetváltozásának és modellgyarapodásának mérőköveit jelzik.¹³

A polgári család legfőbb jellemzőit az intimitásban és az individualításban jelöli meg, továbbá a patriarchalizmusban, ahol a nő és férfi kapcsolatában nem a szimmetrikus partnerség, hanem az alá-fölérendeltségi viszony a meghatározó, s a gyermek és a szülők közötti sajátos viszonyban. A polgári család egyeduralkodó modelljének két erőteljes ellenpólusával foglalkozik, a kommunákkal, valamint a szocializmus ú. n. vívmányaival, melyek nagy hatással voltak a polgári család átalakulására. A hagyományos család utáni korszak kezdetét a posztindusztriális kapitalizmus eluralkodásának idejére teszi. Ebben a korszakban, amely a jelent is meghatározza, más pozíciója van az életpályáknak, más jelentőséget nyert a nemi szerepek újra fogalmazása, kialakul a „társadalmi nem” azaz a gender fogalma s egymás mellett, választható alternatívaként számos családos életforma jelent meg és van máig jelen. Az életstílusok és a kapcsolati formák pluralizálásáról beszél a szerző mint a legjellemzőbb kortárs jellegzetességről és kihívásról. Ezzel kell megbirkózniuk az egyéneknek és a valamely kapcsolati formában érintett felnőtteknek és gyermekeknek, továbbá a társadalomszervezésért felelős intézményrendszernek is. Kötetének lezárása gyanánt a biztonság és a szabadság két értékének összehangolását említi mint olyan igényeket és maximákat, melyek erőterében a változatos párkapcsolati és család-formák keresik és megtalálják az elérhető formákat.¹⁴

A családról szóló jelentős monográfiája tehát végig tárgyalja azokat a nukleáris családdal kapcsolatos társadalmi fejleményeket, melyeket a Berger házaspár is sorra vett a harminc esztendővel ezelőtti, s elsősorban észak-amerikai kontextusra vonatkoztatva. Az eltelt időszak nem csak Amerikában, hanem Európában is jelentős változásokat hozott, melyek okán a családról már nem beszélhetünk úgy, mint három évtizeddel ezelőtt. E változások legfőbb tengelye a kapcsolati formák pluralizálódása. Miközben a Berger házaspár még megállapíthatta, hogy bár erős retorikájú kultúrharc dúl, amelyben egyik oldalról erőteljes támadás éri a polgári családot, másik oldalon erőteljes védői is tevékenyek, a társadalom legnagyobb része mégis a polgári családot tekinti elérhetőnek, kívánatosnak és politikai és vallási szempontból támogatásra és megerősítésre érdemesnek. Mára a kultúrharc heve mintha alábbhagyott volna, ugyanakkor csendes következetességgel megjelentek és elterjedtek olyan családformák, amelyek ugyan még nem cserélték le a polgári család modelljét, de mellette számottevő és figyelmen kívül nem hagyható alternatívát jelentenek. Ezek közé tartozik például a látogató család modellje

13 A témához kapcsolódóan további magyar szerzők is taglalják a Somlai által átfogóan bemutatott témakörök egyikét-másikát. V. ö. BUDA 2013; GELENCSÉR 2013; NEMÉNYI 2010; NOVÁK 2009

14 SOMLAI 2013.

illetve a mozaik család modellje.¹⁵ S ezt támasztják alá azok az adatok, amelyek nem csupán Magyarországra nézve a hagyományos házasság modelljének visszaszorulását és az élettársi kapcsolat terjedését mutatják. Továbbá azok az adatok, amelyek felhívják a figyelmet arra, hogy egyre több gyermek nem a hagyományos család keretein belül születik meg, s nem is ebben nevelődik fel. Miközben a Berger házaspár még letehetette voksát a polgári család védelme mellett, s kimutathatta annak elterjedtségét és stabilitását, Somlai és más szerzők művei már az alternatívák sokféleségét tekintik általános kiindulási alapnak, melyek közül az egyik, s az egyik legelterjedtebb a polgári család. Ki tudja meddig?

Katolikus családmmodell

A színódusi munkadokumentum meglehetősen reális képet fest a mai plurális családmmodellekről, egyáltalán nem vethető szemére, hogy egyedül az egyházi tanítás által eddig jóváhagyott modellt taglalná és a többiről nem venne tudomást. A dokumentum fentebb ismertetett pontjaiból egyértelműen látható, hogy a világ egyházmegyéiből beérkezett válaszok nem szépitették a családdal kapcsolatos tapasztalatok leírását. Kérdés az, hogy ebben a sokféleségben hol és hogyan húzza meg az egyház az elfogadható és elfogadhatatlan, a hagyományos tanításával összeférő és azzal ellenkező családmmodellek közötti különbséget. Erre a kérdésre a munkadokumentum alapján csak részleges válasz adható, hiszen a valódi választ maga a színódus adja meg. Ráadásul a 2014. októberi színódus 'rendkívüli', egy évre rá lesz 'rendes' színódus, amely vélhetően folytatja és elmélyíti azt a munkát, amit az ülésezők idén végeznek. A társadalomtudományi vizsgálódás első megközelítésben nem foglalkozik azzal, hogy melyik modell alkalmasabb, s még kevésbé azzal, hogy melyik erkölcsösebb. Bár eredményei alapján meg kell fogalmaznia ajánlásokat az érintetteknek és a felelősök számára egyaránt. Az egyház azonban más pozícióból kiindulva tekint erre a sokféleségre, s arra a hitre alapozva, hogy a családdal kapcsolatos ideál tipikus felfogása a kinyilatkoztatásban közölt maxima kortárs értelmezésére épül, meg kell határozza az ezzel szinkronban lévő és ettől eltérő megoldásokat. Miközben azonban ezt teszi, nem adhatja fel annak tanúsítását, hogy Istene az irgalom Istene. Miközben tehát kijelenti, hogy bizonyos felfogások és modellek nem szinkronizálhatók az ideállal, mellette kell állnia azoknak, akik az ideálistól távol vannak, s esetleg nem is tekintik ideálisnak.

15 Ebben a dolgozatban nem térhetek ki annak vizsgálatára, hogy a fiatalok, akik egyre idősebb korban kötnek házasságot, miként vélekednek a különböző családmmodellek alternatíváiról. Annyit azonban meg kell jegyezni, hogy a párválasztási kritériumok között a megbízhatóság szerepel az élen, továbbá azt, hogy a vágyak szintjén a legtöbb fiatal stabil és hosszú távú, a polgári családmmodellhez közel álló párkapcsolatra vágyik, s ezek alternatíváit eredeti vágyaik teljesületlensége miatt fogadják el. Ebből a perspektívából tekintve nem a családmmodellek képezik az alternatívát, hanem a sikertelen polgári modell elfogadhatósága vált elterjedtebbé.

A katolikus családmódel megértéséhez elsősorban nem is a Biblia házassággal, szexualitással és családdal kapcsolatos tanítását kell megérteni,¹⁶ hanem az egyházi tanításban a 'természetjog' fogalmának és szemléletének jelentőségét. Ha választ akarunk kapni arra a kérdésre, mik a kritériumai a katolikus családmódelnek, melyek mentén az együttélési formák között meghúzza az elfogadhatósági határt, akkor a természettörvény fogalmi rendszerét kell figyelembe venni.

A természetjog fogalmával számos nehézség adódik, fejtik ki a beérkezett válaszok. Nem csupán arról van szó, hogy az egyháznak erre vonatkozó szóhasználat és tanítása nem ismert, hanem arról is, hogy többek között a kontinensek közötti kulturális különbségek miatt a fogalom veszített relevanciájából. Gondot okoz a 'természet' kifejezésnek a 'spontaneitással', emócionálitással való megfeleltetése, amely a kifejezést az eredeti tartalommal éppen szembe fordítva használja. Végül a természetjogot úgy is értelmezik, mint az emberi jogok szinonimáját, s ilyen értelemben érvelnek olyan eljárások mellett, melyekkel az egyház nem azonosul. A természetjogot némelyek ezen túlmenően pozitivistá értelemben fogják fel, azonosítván azzal, amit az individuum illetve a társadalom végez, kihagyván a fogalomból a normatív dimenziót. Nem utolsó sorban figyelemmel kell lenni arra, hogy a természettudományos kutatások magáról az emberi természet biológiai dimenzióiról kutatván arra a megállapításra jutnak, hogy a természetjog fogalmában a 'természet' részfogalom nem tudományos, hanem amit természetként állít az tudományosan nem támasztható alá.

Mindazonáltal a válaszokból az derül ki, hogy az emberek általában elfogadják a szerelem, szexualitás és termékenység közötti kapcsolatot mint a házasság lényegét, anélkül, hogy a természetjoggal kapcsolatos elméleteket ismernék vagy szükségesnek tartanák. Minthogy azonban ez a hármas kapcsolat, amely az egyház házasságra és családra vonatkozó felfogásának és tanításának egyik alapját képezi manapság veszít az erejéből, ennek következtében az egyház szexuálerekölcsre vonatkozó tanításainak több aspektusát sem értik meg és fogadják el. (20-26)

A természetjog alapján felfogott családdal szemben ma számos gyakorlati opozíció figyelhető meg: a válások magas száma, a felelős szülői döntés fontosságát hangsúlyozó fogamzásgátlás, a művi megtermékenyítés vagy az azonos neműek életközössége. Növekszik a 'kibővített család' jelensége, amit a társadalomtudomány mozaik családnak nevez, nem különben az olyan házasságoké, amelyek nem nyitottak az élet továbbadására és a szingliké. Akiknek egy jelentős része a szociológia által feltárt különféle okoknál fogva képtelen magának alkalmas házastársat találni, akárhogy is szeretne. Különösen Ázsiában figyelhetők meg arra vonatkozó törekvések, hogy állami szinten elismerjék a kapcsolathálózati életközösségeket, amelyekben az egyéni kielégülés a vezérelv és megférnek benne az azonos neműek is.

A katolikus családmódel tehát három emberi aspektus megbonthatatlan-ságára alapul, s mindaz, amit a Biblia tanít ezekről, ennek fényében értelmeződik: szerelem – szexualitás – gyermekáldás. A katolikus családmódel azt a

16 Többek között Herbert Haag mutatta ki műveiben, hogy a Biblia szexualitásra vonatkozó tanításaival az egyház vonatkozó tanításai nem alapo zhatók meg. HAAG und ELLIGER 1986.

párkapcsolati formát illetve keretet érti a Katolikus Egyház, amelyben e három pillér közötti egység mint cél tételeződik és optimális esetben meg is valósul. Azokat a formákat és modelleket, amelyekben valamely pillér kirekesztődik, azt az egyház nem fogadja el, s nem is elsősorban azért nem, mert a Biblia tanításával nem fér össze, hanem azért, mert a természetjog¹⁷ alapú családmoddellel ütközik.

Mindezekből azonban nem következik, hogy az egyház elítélné azokat, akik az általa megfelelőnek tartott családmoddeltől eltérőben élnek. A munkadokumentum éppen arra tesz kísérletet, s ezt támasztja alá Kasper bíboros előadása is, hogy az alapelvek feladása nélkül az egyetemes érvényű örömhír pozitív üzenetként juthasson el mindenkire.

Hálózati családmoddell?

A polgári családdal kapcsolatos vizsgálódásunkat a Berger házaspár harminc évvel ezelőtti publikációira emlékezve indítottuk el. Azt találtuk, hogy a polgári családmoddell harminc éve általános érvényűnek számított, bár körülötte heves kultúrharc dúlt Amerikában. A szociológia területéről kilépve az egyházi tanítóhivatal családdal kapcsolatos aktuális rangos dokumentumát tekintettük át vázlatosan, többek között arra is választ keresve, vajon a dokumentum a polgári családmoddellből indul-e ki. Kiderült, hogy a világ püspökeinek válaszaiból a kortárs családmoddellek sokfélesége rajzolódik ki, amely már nem azt a képet tükrözi, mint a harminc évvel ezelőtti szociológiai áttekintés. A következő lépésben Somlai Péter 2013-ban megjelent családszociológiájának áttekintésével koncentráltunk a család jelenkori problematikájára, s találtunk rá a párhuzamosan egymás mellett működő családmoddellekre. A színódusi előkészítő dokumentumnak ezek után tehetjük fel azt a kérdést, hogy milyen eszközökkel és milyen forrásokra alapozva tesz normatív különbséget a tanítása alapján elfogadható és azzal szemben álló családmoddellek között. A választ a természetjog illetve természetjog fogalmában és alkalmazásában találtuk meg, amely szoros kapcsolatot állít a szerelem, szexualitás és gyermekvállalás között.

A katolikus egyház családdal kapcsolatos tanításainak vonatkozásában két súlyos teológiai kérdés merül fel, melyek közül az előkészítő dokumentum az egyiket említi. A természetjog és természetjog fogalmai mára olyan mértékben távolodtak el a természettudományos és társadalomtudományos eredményektől, hogy a családdal és a szexualitással kapcsolatos egyházi tanítást már nem lehet sem megfelelően, sem eredményesen erre a bármennyire is nagy tekintélyű és nagy hagyományú fogalomra építeni. A dokumentum és más egyházi megnyilatkozások is szorgalmazzák az evangelizáció új nyelvének megtalálását, itt azonban talán ennél is többről, jelentősebb kihívásról van szó. Nem ugyanazoknak az összefüggéseknek modern nyelven való kifejezéséről, hanem ugyanannak a tanításnak

17 A dokumentum reflektálja azt a számos felvetést, melyek a természetjog kifejezés helyett a Biblia elbeszélő nyelvezetét részesítik előnyben, az emberi szívbe írt törvényről beszélnek. Bár a dokumentum ezt a kifejezést nem használja a természetjog helyett a teremtéstörvény kifejezésben adható vissza a biblikusabb nyelvezetre vonatkozó ajánlás. (30)

más filozófiai alapon való megfogalmazásáról. Amint a sémi kultúrából a görög és római kultúrába való átmenet idején, úgy a jelen korszak filozófiai és politikai diskurzusának idején más alapfogalmakra van szükség. Nem is beszélve arról, amit a dokumentum és még inkább Kasper bíboros találóan poentíroz, a katolikus egyház miközben világegyház, ma már mégsem indulhat ki abból az alapállásból, hogy tanításának egyazon fogalomkészlete és nyelvezete egyazon relevanciával bír a különböző kontinensek vagy más kultúrkörök számára.

E teológiai kihívás mellett a családformák tagadhatatlan pluralizálódása komoly társadalomelméleti illetve filozófiai antropológiai problémát is felvet, mégpedig az individuális személyfogalom határait. Nem csupán az egyházi doktrína, hanem a társadalomtudományi elméletek is olyan emberképre épülnek mint a modernitás individuuma. Ez az emberkép, amelynek alapjában az önreflexió, a döntés és a moralitás áll, a kortárs kommunikációs viszonyok és éppen a kapcsolati kultúrába való beágyazottság ténye miatt egyre kevésbé alkalmas azoknak a folyamatoknak adekvát értelmezésére, melyeket többek között a családszociológia tárgyal. Az emberről ma egyre inkább mint hálózati csomópontról illetve kommunikációs csomópontról adekvát beszélni, s nem mint individuumról, aki személyként önálló döntéseket hozva vesz részt a kapcsolati kultúrában. Ebből a hálózati rendszerből és publikus diskurzusból kiindulva értelmezhetők a kapcsolati kultúrára vonatkozó folyamatok, s ezekbe ágyazva gondolható újra az ember, aki mindezek megjelenítője, alakítója és részese egyben.

Irodalom

BERGER, Brigitte; BERGER, Peter L.

1983 *The war over the family. Capturing the middle ground.* 1st ed.: Anchor Press/Doubleday. Garden City, N.Y.

1984 *In Verteidigung der bürgerlichen Familie.* Dt. Erstausg. S. Fischer; Fischer. Frankfurt am Main.

BUDA Béla

2013 A házasság és a család mai problémái – a társadalomlélektan szempontjából. In: *Kapocs* 12 (2), S. 2–13.

GELENCSÉR Katalin

2013 A család. In: *Szín* 18 (2), S. 38–39.

HAAG, Herbert; ELLIGER, Katharina

1986 *Stört nicht die Liebe. Die Diskriminierung der Sexualität : ein Verrat an der Bibel.* Walter-Verlag. Olten.

KASPER, Walter

2014 *Das Evangelium von der Familie. Die Rede vor dem Konsistorium.* [u.a.]: Herder. Freiburg im Breisgau.

NEMÉNYI Ágnes

2010 *Családszociológia.* Ábel Kiadó. Kolozsvár.

NOVÁK Éva

2009 *A családról mindenkinek*. JATEPress. Szeged.

SOMLAI Péter

2013 *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Budapest: Napvilág Kiadó.

Magyar Katolikus Családegyesület (MAKACS): <http://katcsal.hu/magunkrol/tevekenyseg>

Családlánc Mozgalom:

<http://kcssz.hu/customPages/csaladlanc-mozgalom0?subSiteId=3>

Három Királyfi Három Királynő Egyesület: <http://www.haromkiralyfi.hu/kik-vagyunk>

Nőkért Egyesület: <http://www.nokert.hu/>

Labrisz Lesbikus Egyesület: <http://www.labrisz.hu/>

Magyar LGBT Szövetség: <http://www.lmbtszovetseg.hu/>